

A Tér és Társadalom sorozatot indít a földrajz Magyarországon ezidáig kevésbé művelt ágáról – a szociálgeográfiáról.

Ebben a számunkban a német, majd a későbbiekben az angol és francia irányzatok bemutatására vállalkozunk.

BERÉNYI ISTVÁN

GONDOLATOK A NÉMET SZOCIÁLGEÓGRÁFIÁRÓL

A német szociálgeográfiával való mintegy tizenöt évi ismerettségem alapján sem érzem feljogosítva magam, hogy az irányzatról átfogó összefoglalást, mégkevésbé értékelést adjak. Pedig illenék, de szellemi gyökereit kutatva és mai irányzatait tanulmányozva mindinkább elfog a bizonytalanság ha olyan alapvető kérdések megválaszolására kényszerülök, hogy mi is a német szociálgeográfia előzménye és elválasztható-e ez egyáltalán a geográfia általános gondolati fejlődésétől, s valójában mi a „német” abban, amit ma német szociálgeográfiának szokás nevezni?

Az alábbiakban a gondolati bizonytalankodásaimat szeretném az olvasóval megosztani már csak azért is, mert e témában jelentek meg ismertetések (LETTRICH E. 1972, BERÉNYI I. 1985., CSÉFALVAY Z. 1986), amelyek a német, de inkább csak az ún. „müncheni iskola” irányzatáról adtak áttekintést.

A német szociálgeográfia gyökerei

A XIX. század közepén, amikor a felgyorsuló kapitalizálódás már kontinentális léptékben változtatta meg az ember és a környezet, az ember és a társadalom kapcsolatát Európában, kialakult az *emberföldrajz*.

Az emberföldrajz (LE PLAY, 1855; RATZEL, 1882/1891; Vidal de la BLACHE 1922) e klasszikus szakaszában az ember és természeti ill. társadalmi környezete közötti összefüggésekkel, kölcsönhatások elemzésével foglalkozott. Kiinduló pontja az ember, mint individuum kölcsönkapcsolatainak feltárása és ez alapján életformacsoportok leírása, táji megjelenésük sajátosságainak megragadása volt. Emellett az olyan alapkategóriák, mint a kultúrtáj, társadalmi magatartás vagy funkcionális térszerveződés a mai társadalomkutatásban is jelen vannak. A fenti problémakörök a mai német szociálgeográfiának is fontos kérdései, de azokban nem individuum, hanem a társadalom meghatározott csoportjainak szerepét, jelentőségét, aktivitását keresi.

Az ember és környezete kapcsolatának más-más aspektusa került előtérbe a társadalmi fejlődéssel:

Az emberföldrajz determinista fázisa nyilván távol áll a mai német szociálgeográfiai megközelítéstől, de hatása mégis jelen van, mert a társadalmi csoportok térbeli aktivitását, a funkcionális térszerkezet kialakulását a természeti környezettel összefüggésben elemzi (**RUPPERT**, 1968).

Ez a kölcsönösség **LE PLAY** (1855) munkájában még különösen szorososan van jelen, noha őt tekinti a szakirodalom a földrajzi determinizmus előfutárának, akinek gondolata végül is Ratzel-el teljesedik ki. Le Play különböző európai országokban vizsgálta a családok életkörülményeit, s azt a családok költségvetése alapján jellemezte. Megállapította, hogy a családok munkájuk révén közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állnak a földrajzi környezettel, amely egzisztenciájukat erősen befolyásolja. Le Play a területi gazdaságszerkezettel, népesség eloszlással és jövedelemeloszlással szemben a fizikai környezet részletes elemzéséből indult ki és azt egészítette ki a népesség foglalkozási szerkezetével, fogyasztási szokásaival, anyagi kultúrájának vizsgálatával, s az említett családi költségvetés adataival. Végül is társadalmi-gazdasági területegységeit („modes du travail”) a tér-gazdaság-társadalom hármasságát, sajátos térszerveződése alapján vezette le. E koncepciója később elsősorban Vidal de la **BLACHE** (1902) tevékenységére volt hatással, de impulzust adott a földrajzi gondolkodás egészének fejlődésére is.

A tér-gazdaság-társadalom kapcsolatát a XIX. század második felében mindinkább egységes rendszernek tekintették, amelynek elemei között szoros oksági kapcsolat van. E kapcsolatrendszer együttes működésének, fejlődésének magyarázatában mind nagyobb szerepet kapott **DARWIN** fejlődésmélete, azaz a biológiai, ill. a korabeli természettudományok gyors fejlődése. Darwin természetes szelekciós elméletét kivetítették az emberi társadalom fejlődésére, s így magyarázták az emberi kultúra területi különbségeit. Mindezt alátámasztották az újkori földrajzi felfedezések, a gyarmatosítás, amely olyan természeti népeket tett ismertté, amelyek közelebb álltak a biológiai „rendszerhez”, mint az európai értelemben elismert emberi társadalomhoz.

Tehát amikor **RATZEL** (1881) eltúlozza a természeti környezetnek az emberi társadalomra gyakorolt hatását, akkor a korszak legújabb eredményeiből (Darwin) és tárgyi ismereteiből (felfedezések) indult ki. Ratzel elsősorban természettudós, hiszen 14 évig gyógyszerész, majd zoológiát tanult, s így került Darwin szellemi hatása alá, tehát a kor tipikus szellemi képviselője.

Mindez persze nem változtat azon a tényen, hogy a területi fejlődés „motorjának” a természeti környezetet tartotta, amely meghatározza az ember tevékenységi lehetőségét, térbeli mozgását, területi eloszlását a földön. A terület, s az ország civilizációja a természeti adottságok függvénye. Ratzel tehát a Le Play által leírt tér-gazdaság-társadalom hatásmechanizmust egyoldalúan, a természeti feltételekből kiindulva értelmezte.

Azt azonban ma sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *tér-gazdaság-társadalom olyan kölcsönkapcsolat-rendszert alkot, ami a modern társadalmakban is kifejezésre jut. Ezért e rendszer működésének, táji megvalósulásának lehetnek és vannak is olyan sajátosságai, amelyek részben a természeti környezetre vezethetők vissza.*

Az emberföldrajz possibilista fázisa, amely az ember környezetformáló, átalakító

szerepét hangsúlyozza, a századfordulóra esik, arra az időszakra, amikor az európai társadalmak gazdasági-technikai fejlettsége olyan színvonalat ért el, hogy nyilvánvalóvá vált az ember alapvetően képes környezetét átalakítani. Az is szembeűnővé, a statisztikákban „mérhetővé”, a szociológia számára igazolhatóvá vált, hogy az ember térbeli aktivitása, magatartása sokkal inkább társadalmi, mint természeti okokra, törvényszerűségekre vezethető vissza.

A népesség foglalkozási átrétegződésével, területi koncentrációjával, a városnövekedéssel olyan regionális konfliktusok alakultak ki, amelyek oka már nem volt magyarázható a ratzeli koncepcióval.

Ezért törvényszerű volt, hogy Le Play tér-gazdaság-társadalom gondolati (s részben ok-okozati) sémáját Vidal de la **BLACHE** „megfordítja” (1922), s a környezet átalakulását az ember szabad akarata megnyilvánulásának tekinti. Számára az átalakított környezet az ember egzisztencia harcának, kezdeményezésének eredménye, amelynek során az ember a természeti adottságokat nagyon különböző módon értékeli és hasznosítja. Tehát az ember relatív autonómiáját hangsúlyozza a természettel szemben.

Noha Vidal de la Blache „egzisztencia harcában” is felismerhető a darwini természetfejlődés elmélete, mégis Ratzellel szemben az ember, a társadalom felől közelít. Mindez nemcsak abból következik, hogy Vidal de la Blache a történelemtől „állt át”, s ezért a környezeti valóságot, annak átalakulását a társadalom fejlődésére vezette vissza, hanem abból, hogy nagyszámú empirikus vizsgálatot végzett. Munkamódszere nem a „megfigyelés”, a tapasztalatok rendszerezése és összegezése, hanem a jelenségek mennyiségi és minőségi leírása, kialakulásának tisztázása, az okok feltárása. Mivel lokális vizsgálataiban minden esetben az ott élő ember társadalmi sajátosságait (faji, vallási, foglalkozási stb.) tudta kimutatni, joggal állapította meg, hogy az ember legfontosabb térszervező erőit nem lehet a környezeti tanokkal (environmentalizmussal) megmagyarázni.

A népesség egész térbeli megnyilvánulását magából az életformából „genres de vie” vezette le. Az egyes életforma csoportok – szerinte – a maguk szándéka szerint alakítják át a környezetet és az adottságokat nagyon különböző módon hasznosítják. A tevékenység módját pedig elsősorban a történelmi, vallási, kulturális és pszichológiai tradíciók határozzák meg. Vidal de la Blache már egyértelműen elismerte a társadalmi viszonyok térszerkezetre gyakorolt hatását, s szerinte az ember társadalmi és gazdasági aktivitása, főként munkája révén alakítja át környezetét, ami a mindenkori civilizációs szint függvénye. Mindebben erőszakolás nélkül felismerhetőek a marxi társadalomfejlődési elvek, amelyek – sokak szerint – a szerző történelmi gondolkodásában jelen voltak.

Vidal de la Blache koncepciója – mint említettem – a Le Play-i hármas struktúra „megfordítása”, azaz a társadalom-gazdaság-tér ok-okozati kutatásának központba állítása az egyik legfontosabb adalék a mai szociálgeográfia gondolkodás kialakulásához. Mindez már regionális társadalom-kutatási diszciplínákba is beépült, gondolkodunk a szociológus **KÖNIG**re (1960), aki az emberi csoportok környezethez való alkotó alkalmazkodásáról („creative adjustment”) beszél. **HOMANS** (1960) szerint az emberi csoport (tehát csoport, s nem individuum, mint ez még Vidal de la Blache-nál megnyilvánul) a rajta kívülálló környezetet munkája révén állítja szolgálatába úgy,

hogy közben átalakítja. Itt jegyzem meg, hogy Homans viszont az ember-természeti-környezet rendszert olyan merev ok-okozati rendszernek fogja fel, hogy abban már a társadalmi determinizmus jegyei ismerhetőek fel, amely Vidal de la Blache-ra még nem volt jellemző.

Az ember tehát maga is földrajzi tényező, s úgy változik a történeti fejlődés során, hogy közben átalakítja környezetét.

A német szociálgeográfiai gondolkodás elsősorban abban tér el a francia geográfusétól, hogy ma a hangsúlyt az emberi csoportok tevékenységére helyezik és a szubjektum, mint a csoport tagja jelenik meg. Jelen van ugyan az ember szabad akarata, az egyéni döntés lehetősége, de abban ma a „csoportelváráások” szerepét meghatározónak tekintik.

Az igazsághoz tartozik, hogy Vidal de la Blache koncepciója, nem volt előzmény nélküli, mert már **DURKHEIM** is az ember tájban létrehozott anyagi kultúráját egységes egésznek tekintette, ami nem más, mint az illető társadalom „Substrats”-ja. A cél szerinte e szubsztátum megismerése, mert ez alapján következtetni lehet az ott élő társadalomra.

Durkheim munkásságának „társadalmi morfológiai” vonala hatásosan jutott érvényre az emberföldrajz morfológiai irányzatában.

Az irányzat kétségkívül legelismertebb képviselője **SCHLÜTER** (1906), akinek célja az emberformálta kultúrtáj bemutatása volt (Morphologie der Kulturlandschaft). Különös súlyt helyezett a kultúrtáj genezisére, de azt elsősorban a formális struktúra változása alapján írta el.

Sokan úgy ítélik, hogy az emberföldrajz morfológizáló szakasza kevés szemponttal gazdagította a mai szociálgeográfiai gondolkodást. A látható táji szerkezet ugyanis még nem magyarázat az ott élő társadalom életére. A formák és azok változása mögött azokat az erőket és folyamatokat kell megtalálni, amelyek a változást előidézték. A forma és „tartalom” (funkció) között nincs szükségszerű összhang, gyakori, hogy a térképező folyamatok előrehaladtak, miközben a forma változatlan. Megítélésem szerint Durkheim és Schlüter érdeme abban van, hogy felhívták a figyelmet arra, hogy a társadalom vagy az emberek bizonyos csoportja tevékenysége során rá jellemző formákat képes létrehozni. A táj tehát bizonyos mértékben visszatükrözheti az ott élők tevékenységét, a társadalom ott jelenlévő funkcióját.

A földrajzi munkamegosztás erősödése, az eltérő funkciójú területek és településrészek kialakulása hozta magával a *funkcionális emberföldrajz* kialakulását. A funkcionális térszerkezetben való gondolkodás az USA-ban erősödött meg, mert itt alakultak ki legkorábban a bonyolult funkcionális városszerkezetek, olyanok, amelyek eléggé egyértelműen leírhatók voltak néhány jellemző alapján.

E földrajzi valóságból kigyökerezett amerikai „Human Ecology” (**BARROWS**, 1923) jelentős hatással volt azután az európai gondolkodásra is. A városszerkezeti problémák tanulmányozásában különösen a szociológia és földrajz talált egymásra (**PARK, BURGESS, McKENZIE**, 1955), ami ugyanúgy nem volt mentes a természettudományos gondolkodástól, mint Ratzel koncepciója.

Különösen az amerikai szociológia tanúsított nagy érdeklődést a 20-as években a biológiai terminológia iránt. E fogalmak közül kétségkívül az ökológia futotta be a legnagyobb „karriert”, miután az ember és környezete kapcsolatának kifejezésére alkal-

mázták. Sőt a darwini létért való harc elvét is alkalmazták, ill. kivetítették az emberi társadalomra.

Végül is az európai szociológiába és városföldrajzba a szociálökológiai felfogás nyert polgárjogot. Különösen **BURGESS** városmodellje provokált vitát, mert funkcionális városövezetéhez olyan társadalmi kísérőjelenségeket is hozzákapcsolt, amelyek az európai nagyvárosokban valójában ismeretlenek voltak (pl. etnikai vagy vallási szegregálódás). A városökológiai munkák jelentős része a települést, mint társadalmi térszervezetet gyakran a biológiai szervezet működésének sémájára írta le. E szervezetet a benne kiépült lakás, munkahely, iskola, üzletek, szolgáltatást és pihenést szolgáló intézmények közötti kommunikáció és információ határozza meg. Mindez funkcionális rendszert képez, s ez nem más, mint társadalomökológiai rendszer.

Ha **BOBEK** városfogalmára (1927) vagy később szociálgeográfiai alapfunkcióira gondolunk, akkor nyilvánvaló a koncepcionális rokonság. Sőt **CHRISTALLER**t (1933) is ez a funkcionális modellszemlélet vezette a központi helyek elméletének megalkotásához.

Talán számoljuk innen a „német” irányzat kialakulását?

A mai szociálgeográfiában ugyanis a funkció fogalma kettős jelentésű; függőségi viszonyt és létmegnyilvánulást egyaránt kifejez. Az előbbi esetben a földrajz kvantitatív irányzata használja a mérhető nagyságok közötti kapcsolat kifejezésére, míg a társadalomökológiához közelálló irányzat a funkciót a szükséglet-feladat-tevékenységként, azaz létmegnyilvánulásként értelmezi.

A társadalomökológiai vizsgálatok azonban kezdettől fogva elsősorban a városi társadalom életjelenségeinek komplex értelmezésére, modellezésére szorítkoztak, s nem lépett fel azzal az igénnyel, hogy a felfogást a regionális vizsgálatokban is alkalmazza. Európában is elsősorban a városszociológiai és városföldrajzi vizsgálatokat gazdagította és csak lassan kapott helyt a regionális gondolkodásban.

BOBEK (1948) tett kísérletet arra, hogy a *társadalmi teret komplex funkcionális szerkezetként értelmezze*, de valójában kevés sikerrel, mert javasolt funkcionális felosztása és terminológiája nem épült be a szakirodalomba (1. bioszociális; 2. gazdasági; 3. politikai; 4. topológiai; 5. migrációs; 6. kulturális funkciók). Ennek ellenére Bobek alap gondolata tovább élt, s a gyakorlatban, a településrendezés „funkciókatalógusában” ismerhető fel, amelyet azután **PARTZSCH** (1964) a német szociálgeográfia alapkategóriáinak nevezett, ezek az ún. társadalmi alapfunkciók: lakás, munka, ellátás, képzés, üdülés, közlekedés és közösségi élet.

Ezt a „funkció-katalógus”-t **RUPPERT** és **SCHAFFER** szociálgeográfiai koncepciójában úgy fogta fel, mint az emberi létmegnyilvánulás alapfunkcióit, amelyek egymással sokoldalú függőviszonyban állnak, az antropogén erők komplex hatásegüttese, amelyek a természeti környezettel is szoros összefüggésben vannak. Valamennyi alapfunkciónak speciális terület, ill. térigénye van, tárgyiasult intézményrendszere, amelynek terüületileg differenciált szerkezetét a földrajz elemzi. A kultúrtáj nem más, mint a társadalmi alapfunkciók területi szerkezete.

A funkcionális emberföldrajz azonban Európában új értelmezést kapott. **DEMANGEON** (1942) emberföldrajza az emberi csoportok és a földrajzi környezet összefüggésére helyezte a hangsúlyt. **BOBEK** és **HARTKE**, valamint **RUPPERT** ezt a csoport-specifikus szemléletet kapcsolja össze az ún. társadalmi alapfunkciókkal s kihang-

súlyozzák mindezen funkciókban jelentkező társadalmi „hordozókat”. Ezzel lépünk át a funkcionális földrajz mai értelmezésébe, amellyel kapcsolatban többféle irányzat alakult ki Európában. Ezek közül kétségtelenül az ún. *müncheni iskola* mutatkozott a legdinamikusabbnak, mely szerint a *szociálgeográfia a társadalomtudományi szemléletű funkcionális emberföldrajzból alakult ki*, mint a *társadalom és a társadalmi csoportok létfunkcióival összefüggő térképező folyamatok és területi szervezeti formák tudománya* (SCHAFFER, 1968).

A szociálgeográfiai kutatás tehát nem a táj abiotikus, biotikus és társadalmi rendszereinek feltárására, hanem a társadalom (a társadalmi csoportok) térformáló szerepére koncentrál. Azokra a térképező folyamatokra, amelyekben kifejezésre jut a társadalom sajátos magatartása, aktivitása.

Ahhoz, hogy ezt elérjük **BOBEK** (1963) szerint legalább három kérdéskört kell tisztázni a különböző területi szinteken, a települések, régiók és országok szerint:

- A társadalomszerkezet területi sajátosságainak feltárása, azzal a céllal, hogy a területi fejlődés szempontjából aktív csoportokat meghatározzuk;
- második feladat a terület funkcionális szerkezetének megismerése, az átalakulás fő tendenciáinak rögzítése;
- végül a két információ alapján a térszerkezeti típusok lehatárolása.

A fenti definícióból és Bobek célkitűzéséből is kitetszik, hogy a szociálgeográfiai kutatásnak két fő komponense van; a struktúra és a folyamatelemzés. Az előbbit főként Bobek, az utóbbit Ruppert hangsúlyozta, kiemelve ezzel a földrajzi környezet „átmeneti” jellegét. Valamennyi szerző hangsúlyozza, hogy a térszerkezet sajátosságát és átalakulását az ott élő társadalom ill. társadalmi csoportok aktivitásával magyarázzák, s ezzel közel állnak Vidal de la Blache-hoz, de eltérnek abban, hogy a térszerkezet valamennyi elem (természeti, gazdasági, társadalmi) összhatásaként értelmezik. Rendszerük nyílt, ezért abban a szomszédos régiók és általánosabb nagytérsegi fejlődési folyamatok hatásai is beépíthetőek (**BRUNET**, 1968).

A szerzők egy része pl. **UHLIG** (1970) vagy **BOBEK** (1972) gyakran utal a szociálgeográfia integráló jellegére, ami abban van, hogy a társadalmi „hatóerők” tudománya, mely erők az emberföldrajz valamennyi ágazatában jelen vannak. Ez nem jelenti azt, hogy a szociálgeográfia az emberföldrajz diszciplínáit – népesség, gazdaság, település, közlekedésföldrajz stb. – asszimilálni vagy ismereteit szintetizálni tudná, csak azt, hogy a térszerkezeti sajátosságokat és folyamatokat a társadalmi aktivitásra vezetheti vissza.

A *szociálgeográfiai térszerkezet* fogalmának bevezetése új felfogását jelentette a társadalmi térszerveződésnek, s ez a szociálgeográfiai csoport(ok) és az alapfunkció(k) kapcsolatának tér-idő viszonylatban való értékelése. Olyan séma, amelyben az anyagi és nem anyagi valóságról kapott információk az eddigieknél célravezetőbben összegezhetőek.

A „müncheni iskola” a tájban létező struktúrák elemzésére összpontosít (**RUPPERT**, 1977), mert a földrajz fő feladatának e struktúrák kialakulásának, fejlődésének, átalakulásának kutatását tartja, s a szociálgeográfia mindezt csoportspecifikus szempontból végzi (**BOBEK**, 1948, 1962; **HARTKE**, 1953, 1959). Az új irányzatok e felfogást túl tradicionálisnak ítélik, s úgy vélik a szociálgeográfia azzal, hogy mereven ragaszkodik a létező térstruktúrák, a „tárgyasult” társadalmi valóság tanulmányo-

zására, arról mond le, amire valójában vállalkozott (WIRTH, 1978), s ez a térbeli jelenségek társadalmi szempontú magyarázata lenne.

A szociálgeográfia tartalma – a müncheniek szerint – az alapfunkciók térszerkezete átalakulásának csoportspecifikus értékelése. A funkcionális térszerkezet sajátos rendjét, méretét és minőségét a társadalmi elvárásokkal és aktivitással hozza összefüggésbe. A gazdaságföldrajzi ágazatok problémakörét, a társadalmi létezés funkcióiként fogja fel, ezért a társadalmi, az emberi elvárás szempontjai alapján értékeli. A funkciókkal összefüggésben az emberi aktivitás (mindenekelőtt térbeli) áll a szemlélet középpontjában.

A szociálgeográfiai gondolkodás alapkategóriái az ún. alapfunkciók (I. PARTZSCH, 1964) azonosak a területrendezési gyakorlatban alkalmazott „funkciókatalógus” elemeivel. A társadalomirányítás, tervezés és területrendezés ezekben az alapkategóriákban gondolkodik, tehát a német szociálgeográfiai gondolkodás – különösen a müncheni – a társadalmi térszerkezet objektív elemeire – funkcióira – irányul, a valós szerkezetet kutatja, s nem feltételezett vagy valós „problémák” jelentik a kiindulást. Kétségtelen, hogy az utóbbi időben kialakulóban van az ún. alkalmazott szociálgeográfiai irányzat is, amely elsődlegesen a konfliktusok társadalmi hátterének feltárása koncentrált.

E helyt nincs mód az egyes alapfunkciók tartalmának részletes ismertetésére, arra sem, hogy az ezzel kapcsolatos elméleti és módszertani problémákra utaljunk. Eddigi tapasztalataim alapján talán annyi megjegyzés megkockáztatható, hogy lehet vitázni az alapfunkcióknak az egyes struktúrákban elfoglalt számáról és súlyáról, jelentőségéről és különösen arról, hogy az ún. indikátorokkal ténylegesen megfoghatóak-e az egyes funkciók bonyolult társadalmi vonatkozásai? Ezt én is kétlem, de azt nem, hogy az alapfunkciók a társadalmi létezés szükségszerű és objektív szerveződési formái, amelyek térben és időben „működnek”, aminek csoportspecifikus vonásai is vannak. Tehát az alapfunkciók nem fiktív fogalmak, hiszen az ember „közösségben él”, „lakik”, „dolgozik” stb., aminek szükségképpen vannak földrajzi problémái, mert a funkciók térben és időben bonyolult kapcsolatrendszer alkotnak. E funkcionális rendszer valamely elemének megváltozása vagy változtatása módosítja a többi funkció működését is (RUPPERT, 1986). A szociálgeográfia úgy vélem a mindenkori funkciócsoport működésének társadalmi feltételeire és konzekvenciáira is irányítja a figyelmet, melyek egyazon funkció esetében lokalitásonként nagyon különbözőek lehetnek.

A mai egyoldalú ágazati szemléletű irányításunk (legyen az ipar vagy mezőgazdaság, közlekedés vagy településpolitika) és ezzel összefüggő területfejlesztési politikánk hibája az, hogy önmagában valamennyi lehet racionálisan felépített, de nincs garancia arra, hogy úgy is valósul meg, mert nincs jól működő lokális integráló feltételrendszer.

A továbbiakban talán célszerű eltekinteni a német szociálgeográfia tér és idő, valamint más kategóriáinak elemzésétől, erről jelent meg, igaz formailag az ügyhöz kissé szerény kiadvány (BERÉNYI, 1985).

Inkább az ún. müncheni iskolával kapcsolatos néhány kritikára hívnám fel a figyelmet, amellyel némileg körvonalazható a német szociálgeográfia néhány főbb irányzata.

A vitában résztvevők egyik csoportja szerint a szociálgeográfia túl „messzire

megy" a problémák hagyományos földrajzi megközelítésétől, míg mások szerint éppen hogy nem távolodik el eléggé és sokszor megmarad a tradicionális térstruktúrák elemzésénél, s így esetenként nem több, mint a gazdaságföldrajz.

Winkler (1956) a szociálgeográfia kezdeti fázisában azt írta, hogy lényegében megfelel az emberföldrajznak, hiszen az ember és környezete kapcsolatát elemzi, ami végül is elképzelhetetlen a társadalmi ismeretek nélkül.

A gazdaságföldrajzi szemléletű kölni iskola képviselői *Kraus és Otremba (1962)* hosszú ideig veszélyesnek tartották a szociálgeográfia elkülönülését a gazdaságföldrajztól, s azt az utóbbi egyik részterületének tartották. Otremba szerint a gazdaságföldrajz korábban a termelőtevékenység területi elterjedését és okainak feltárását vizsgálta, de ma már elsősorban a gazdaság-ember kapcsolatrendszer megismerésére koncentrált. Ezen belül a társadalmi tevékenységek csoportspecifikus jellege csak részkérdés, amelyet nem lehet kiszakítani a társadalmi tevékenységgel foglalkozó kérdéskör egészéből. Ugyanakkor a társadalomnak, mint egésznek, s benne az individuumnak ill. csoportoknak megvan a maga sajátos térformáló jellege. A szociálgeográfia tehát kétségkívül valós társadalmi szituációt vizsgál, de végül is részaspektusa a földrajznak.

Weigt (1972) szerint a szociálgeográfiának a kultúrtáj kialakulását kell megragadnia a társadalmi viszonyok térformáló hatásai alapján. Ezzel a földrajz új ismeretekkel gazdagodhat, de előfordulhat, hogy a szociálgeográfiából végül is szociológia lesz.

Hottes (1970) a szociálgeográfiát az emberföldrajz részdiszciplinájának tekinti és céljának a társadalmi tér, tértípusok lehatárolását és leírását tekinti. Lehet egyféle szintetizáló szerepe azzal, hogy az ún. antropogén faktorok – gazdaság, közlekedés, település stb. – változását, átalakulását egységes társadalmi fejlődési folyamatba állítja.

Schöller (1968) körül kialakult csoport „szigorúbban” ragaszkodik a bobeki koncepcióhoz, s a szociálgeográfiát olyan társadalmi ismeretanyagként tekinti, amely keretet ad a gazdaság, közlekedés, település stb. helyzetének pontosabb megítéléséhez. Valójában a kultúrföldrajz részterületének tekinti és alapvetési jellegét hangsúlyozza. A „szociálgeográfiát a közösségek, társadalmak, csoportok és osztályok földrajzánaként” fogja fel, amelynek részdiszciplinái a politikai földrajz kultúrtáj kutatása.

Ez a „bochumi iskola” elsősorban a földrajzi kultúrtáj kialakulásának kutatásában hozott újat, mint ahogy ezt a Ruhr-vidékről készült atlasz és magyarázó is igazolja.

Ennek problémáját abban látom, hogy bizonyos tényezők területi egybeesése alapján tételezi fel a társadalmi kapcsolatok ok-okozati összefüggését. Ami ugyan nem kizárt, de a területi egybeesés még nem igazolja a jelenségek kapcsolatát.

Uhlig (1970) a szociálgeográfiát azon társadalmi erők tudományának tekinti, amelyek az emberföldrajz részterületein – népesség, gazdaság- és településföldrajz – hatnak. Amíg ezek az ún. geofaktor-tudományok az egyes tényezők komplex megragadására törekednek, addig a szociálgeográfia e tényezőkben ható társadalmi folyamatok kutatására helyezi a hangsúlyt, tehát ebből a szempontból valóban hordoz magában szintetizálási lehetőséget.

Bartels (1970) a szociálgeográfia és a gazdaság- és társadalomföldrajz között nem tesz különbséget, mindkettő a tér-idő tudományos módszer alkalmazását jelenti a gazdaság- és társadalomtudományi összefüggések feltárásában.

Wagner (1977) szerint a történeti földrajzzal való összekapcsolás lenne hasznos, mert ezzel a csoportspecifikus tájálakulás lenne megfogható.

A „müncheni iskola” körüli kezdeti viták a 70-es évek elejére ellanyhultak és közel tíz éves „szélcsend” után a nyolcvanas évek elején váltak újra szenvedélyessé.

Mindez megítélésem szerint két alapvető okra vezethető vissza; egyrészt új és mind bonyolultabb társadalmi folyamatok, jelenségek váltak ismertté, amelyeket a hagyományos „funkcionális gondolati sémába” nem lehetett beilleszteni vagy legalábbis erőszakoltnak látszott. Másrészt az „új nemzedék” mind erősebb társadalomtudományi szemlélettel és metodikával jelentkezett, amivel bizonyos társadalmi jelenségek szükségképpen más megvilágításba kerültek.

A „müncheni iskola” a német nyelvterület szociálgeográfiai kutatásában kétségkívül az egyik leghatásosabb irányzat a második világháború után. Ugyanakkor tévedés volna a közép-európai szociálgeográfiát ezzel az irányzattal azonosítani. Csupán az elmúlt negyedszázad kutatásai alapján az alábbi főbb irányzatok körvonalazhatóak:

- a gazdaság-ember kapcsolatának vizsgálatára koncentráló gazdaságföldrajz (Köln);
- a gazdasági-társadalmi folyamatok szerepének értékelése a kultúrtáj szerkezetének átalakulásában (Bochum);
- a gazdasági tevékenység szerepének hangsúlyozása a térszerkezet kialakulásában (Hamburg);
- a gazdaság- és társadalomföldrajz, mint a társadalmi folyamatok elemzésének tudománya, amely azonos a szociálgeográfiával (Frankfurt);
- a szociálgeográfia és a szociálökológia összekapcsolása a városzerkezet-kutatásban (Augsburg és Bécs);
- a szociálgeográfia és a területfejlesztési politika kapcsolatára épített kutatás (Bayreuth, Innsbruck és Zürich);
- a szociálgeográfia és az alkalmazott földrajz szintézisére épülő kutatás (Berlin, Hannover, Bonn, Münster és Salzburg–Graz).

Egészében véve inkább „közép-európai irányzatnak” merném nevezni, s nem németnek, mert közös vonásuk; a társadalmi problémaérzékenység, a jelenségek tér-idő dimenziójának hangsúlyozása, a tervezés szempontjainak érvényesülése, empirikus módszerek. Ha ezeket a kritériumokat erre az irányzatra jellemzőnek találjuk, akkor Utrecht, Leuven, Strassbourg, Grenobl, Udine, Triest, Ljubljana–Zagrab, Budapest és Pozsony is azok közé tartozik, ahol ennek az irányzatnak hatása érvényesül, még akkor is, ha ezt sokan tagadják. Mindez nem az irányzat „attraktivitásából”, hanem a gazdasági-társadalmi fejlődés felvetette emberi problémák bizonyos hasonlóságából következik, hiszen a valóság formálja a gondolatot is.

IRODALOM

- BARROWS, H.H. 1923. Geography as Human Ecology; in Annals of the Ass. of Americ. Geographers
- BARTELS, D. 1968. Zur wissenschaftstheoretischen Grundlegung einer Geographie des Menschen; Beiheft z. Geogr. Zschr. 19.
- BERÉNYI I. 1983. A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata. = Földrajzi Értesítő 32. 37–47.

- BERÉNYI I. 1985. Bibliográfia és útmutató a német szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdéseihez 1960–1984. MTA FKI, Budapest–München, (házi sokszorosítás).
- BOBEK, H. 1927. Grundfragen der Stadtgeographie; in: Geogr. Anz.
- BOBEK, H. 1948. Stellung und Bedeutung der Sozialgeographie; in: Erdkunde,
- BOBEK, H. 1962. Kann die Sozialgeographie in der Wirtschaftsgeographie aufgeben? in: Erdkunde, 16.
- BOBEK, H. 1968. Die Entwicklung der Geographie – Kontinuität oder Umbruch?; in: Mitt. Österr. Geogr. Ges. Wien
- BRUNET, R. 1968. Die Bedeutung der Sozialstruktur und der Region für die Agrargeographie; in: Zum Standort der Sozialgeographie, Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 4.
- CHRISTALLER, W. 1933. Die zentralen Orten in Süddeutschland Eine ökonomische-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verberitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen; Jena.
- CSÉFALVAY Z. 1986. Szociológia + geográfia = szociálgeográfia? Avagy egy új határtudomány múltja és jelene = Társadalomkutatás 3–4. 145–154.
- DEMANGEON, A. 1947. Problèmes de Géographie humaine. Paris.
- HARTKE, W. 1959. Gedanken über die Bestimmung von Räumen gleichen sozialgeographischen Verhaltens; in: Erdkunde,
- HARTKE, W. 1963. Der Weg zur Sozialgeographie. Der Wissenschaftliche Lebensweg von Prof. Dr. Hans Bobek. in Mitt.Geogr.Ges. Wien, 105.
- HARTKE, W. 1970. Die Grundprinzipien der sozialgeographischen Forschung; in: Geographical Papers; Zagreb.
- HOMANS, G. 1960. Theorie der sozialen Gruppen: Köln.
- HOTTES, K.H. 1970. Sozialgeographie; in: WLG.Bd.4.
- KÖNIG, R. 1969. Soziale Gruppen; in: Geogr. Rdsch.
- KRAUS, Th. 1957. Geographie unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschafts- und Sozialgeographie; in: Aufgaben Deutscher Forschung, hersg.v.Leo Brandt, Bd.2.
- LE PLAY, F. 1855. Les ouvriers européens. Etude sur la vie économique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédée d'un exposé de la méthode d'observation; Paris
- LETRICH, E. 1975. Sozialgeographische Wandel in der Gemeinde Tihany/Balaton; in: Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 13.
- MAIER, J.–PAESLER, R.–RUPPERT, K.–SCHAFFER, F. 1977. Sozialgeographie. Das geogr. Seminar, G.W.Vlg. Braunschweig, p. 187.
- PARK, R.E.–BURGESS, E.W.–McKENZIE, R.D. 1925. The City; Chichago.
- PARTZSCH, D. 1964. Zum Begriff der Funktionsgesellschaft; in: Mitt.d.Dt. Verband f. Wohnungswesen, Städtebau u. Raumplanung.
- RATZEL, F. 1882/1891 (első kiadás) Anthropogeographie. Stuttgart, 2.Bde.; 1909.
- RUPPERT, K. 1968. Zum Standort der Sozialgeographie. Wolfgang Hartke zum 60. Geburtstag; in: Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 4.
- RUPPERT, K. 1970. Die Bewähren des sozialgeographischen Konzeptes; in: Geogr.Papers; Zagreb.
- RUPPERT, K. 1985. Szociálgeográfiai térrendszer – koncepció és alkalmazása; in: Bibliográfia és útmutató a német szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdéseihez 1960–1984. MTA FKI, Budapest–München, 3–17. (Szerk. Berényi I.).
- SCHAFFER, F. 1968. Untersuchungen zur sozialgeographischer Stadtforschung, erläutert am Beispiel von Mobilitätserscheinungen; in: Zum Standort d. Sozialgeogr., hersg.v. K. Ruppert, Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 4.
- SCHLÜTER, O. 1906. Die Ziele der Geographie des Menschen; München.
- SCHÖLLER, P. 1968. Leitbegriffe zur Charakterisierung von Sozialräumen; in: Zum Standort d. Sozialgeogr., hersg.v. K. Ruppert, Münchner Stud.z.Soz.-u. Wirtschaftsgeogr., 4.
- UHLIG, H. 1970. Organisationsplan und System der Geographie; in: Geoforum.
- Vidal de la BLACHE, P. 1902. Les conditions géographiques des faits sociaux; in: Ann. de Géographie,

- WAGNER, H.-G. 1972. Der Kontaktbereich Sozialgeographie-Historische Geographie als Erkenntnisfeld für eine theoretische Kulturgeographie; in: Würzb. Geogr. Arb., 37.
- WEIGT, E. 1957. Wirtschafts- und Sozialgeographie; in: Zschr. f. Wirtschaftsgeogr.
- WINKLER, E. 1956. Sozialgeographie; in: Hdwb.d.Sozialwiss., Bd. 9.
- WIRTH, E. 1969. Zum Proplem einer allgemeinen Kulturgeographie. Raummodelle, kulturgeographische Kräftelehre, raumrelevante Prozesse, Kategorien; in: Die Erde.